उवलध्यानन्टीका सदलङ्कारवद्धि

काव्यो ~~२२५~~ १३८

कुवलयनंदकाव्यपत्र

नं. २३८४

कुवलयानन्द टीका

कु॰नं॰री॰ श्रीगणेशायनमः अनुचिंत्यमहालक्ष्मींहरिलोचनचन्द्रिकाम् कुर्वेकुवलयानंदरसरत्नाकरचन्द्रिकाम् चिकीर्षिताविघ्नसिद्धय
१ इष्टदेवतांस्तौति भ्रमरीति अत्रचरणमेवपंकजमितिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः चरणेआरोप्यमाण
स पंकजस्यारोपविषयचरणात्मनापरिणतिंविनाऽरीनह्रीकरणक्रियार्थत्वासंभवात् परिणामक्रियार्थस्तेद्विषयोविषयात्म

ॐ नमोभगवत्यैदुर्गादेव्यै श्रीगिरिजायैनमः श्रीगणेशायनमः भ्रमरीकवरीभार
भ्रमरीमुखरीकृतम् दूरीकरोतुदुरितंगौरीचरणपंकजम् १ ॥ ॥

नेतिनव्यहरणात् नचपंकजमिवचरणमितिपूर्वपदार्थप्रधानउपमितसमासएवास्त्विति शंक्यं भ्रमरीणांकवरीभारस्यकेशभा श्री
रस्यसंबंधिनीसौगंध्यलोभानन्तंसस्वरूपाभ्रमरीजपामुखरीकृतमितिविशेषणस्यानुगुण्याभावात तस्यपंकजगतत्वेनैव दु राम॰
प्रसिद्धेरिति एतद्विशेषणवगनेनचपारप्यनत्वेनाभिव्यंज्यमानागौरीविषयासुरांगनागतारतिःकविगतानांगसाजीजिमेयोलंकार गा १

परस्परेति श्रीं चैव गुणानन्दैः तापपतीश्वर्यो ऽस्मामहेश्वरौ स्तुमः विश्वनैश्वर्यं च सम्नीवववर्गस्यमातापितरौ वौनिनु पाधिकपाश्रपत्वाद्विनो वरे स्वन्वाद्वनणाव
परस्परसंबंधिन्यासन्नपः संपत्ते फलवदाचरितं परस्परं स्वरूपं पपणोस्तो यत्र परस्परशाश्वस्यात्रिया विनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वेवा
व्यइति वार्त्तिकेनाद्विर्भावे अस्समासवद्भावे एवं परस्पर्यस्य सरूपः सुर्वत्तृव्यरस्मनेन सरूपः स्वारेशोव परस्परस्थ वद्धमन्वनेः पार्वतीनपः समद्धफला
पिनःपरमेश्वरः परमेश्वरस्तपः संपन्नफलापिना वं पार्वतीमपर्थौ लभ्यनेन तपस्सपत्नेश्वफलं निरनिशपानरस्तिनरुपमया परस्परं परमश्रेमास्य
स्वलक्षणः परंगरौश्वं जमानः सौभाग्यमतिशयवक्तनमुखे न शिवपोभांवमकर्षणपर्यवस्यतीतिस हरपेराकलनोपम मातापितराविर
पकाम्यमुक्तोपमपौ संरूपेः परस्परं चोपमयोः फलापितेम्येकवावकाल्नुमवेशालभ्यण सकरइतिरिकसे प्रतिपिपारूपिषणनामलंकारगां
परस्परजपः संपन्नफलापिनपरस्परेश्वपं च मातापितरोश्वं चौजापापनीत्यनः २ उद्धाघयोगकलपाहरपाश्वकोशं धमेश्विरारपिपण्णा
रचिगर्हमाराः पःमस्फुरत्तविरतपरिपूर्णारूपः श्रेपः समेरिशानुशशवनिवं मुकुन्दः ३ ॥ सुमत्तेः स्वनोपुरुषार्थनपाफलार्थमपाफल
तापोगान्तस्यारसास्वादोपपिकत्वेन फलत्वं मेन्तावगंप्रकृतग्रंथप्रवृत्तपेत्तवपितं शंगारसाधिदैवतं श्री हरस्मप्रतिसास्वादनं रस्प्रार्थ्यपने उद्धा
येनि समतुल्हरमेमरशाश्वतभवं शपवमितिकं भन्मावरणानपासराभकाशमानंश्वेयो विगलितनवेषानरमानं रसौवैस इतिश्रुतेः रसपदाभि
धेयं रिशानुरहानुरस्यर्थः १ प्याश्रुतेः मुक्तिप्रार्थ्यतावाः प्रकृतेः सगन्यापन्तेः सम्कःयोधमेमर्महामहिमपुरापशास्त्रिमिनो हरहारिसुनिमियोग
कलयापोगकोशल्लेन हरपाञ्जस्पउरपेरसोमध्यवर्तिनो हरपं पुउरीकस्यकोशं मुकुलं श्रधोमुखनपाविघमानं उद्घाघरेवकपारणापामेनोर्द्धं सवं
तत्त्वाचिरानवहुकालं प्रपातुचिपयेक्ष्णगग्रमारणोपिरामहस्माघभिमनमन्निधानगोचरीकोपमातापितरिनःपरीनरूपस्यस्यनस्यकृतोपरिछि
त्रवस्तुरूपविरनेनिरंजनस्यात्रिरश्यांपांस्फुरन्तिमकाशाने रनिविरोधालंकारः योपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन चतमरिहारः ध्येयपाशाभिरयोविमस्वर

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेये प्रदर्शयति अलंकारेष्विति एतच्चोभयान्वयि अलंकारेषु अर्थालंकारेषु उपमादिषु विषये बालानामप्यु
त्पन्नानां तेष्ववगाहनस्य सुखप्रवृत्तेः सिद्धय इत्यर्थः तेषां येल लक्ष्यलक्षणयोः संग्रह इति नित्यसापेक्षत्वात्समासः लक्ष्यमुदाहरणं अ
लंकारत्वं च रसादिभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयितासंबंधावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं अनुप्रासादि
शिष्टशब्दस्तानाड उपमादिविशिष्टार्थस्तानाञ्च चमत्कारो रपाल्लेषु लक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोरभिनिष्ठचमत्कृतिजनकतायां ३ पिंषपिजण

अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः येषां चन्द्राव
लोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यन्ते ॥ ५ ॥

वच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तद्विषयावच्छेदकावच्छेदकताना रसेन व्यभिचारादलंकारसंग्रहात्पदं योपमादिवारणाय चमे दृढ्यसत्त्वं
तोणादानं परकीयग्रंथाच्च परिहारं शंकानिरासायाह येषामिति येषामलंकाराणां चन्द्रालोके चन्द्रालोकाख्यग्रंथे त एवेत्यनेनेतरेलिख्यंत
इति शेषाः तत्रस्थितानामपि केषांचिदलंकारनाम्नां पद्मस्थत्वं पर्यागतं नरं श्लोकस्योन्नरार्द्धं तत्रैवं दृश्यते हृदयेखेलतो रूपैः सन्त्वं गीस्तन
योरिवेति स्वयं त्वन्यरेव विरचितमिति एवं चात्र हीयत्वेन कथनादाशंकानिरासः ५ राम॰ २

संभवमर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहुत्वालंकारत्वव्यञ्जनया सुप्रसिद्धतया च प्रथममुपमालंकारं लक्षयति उपमेति अयं च लक्ष्यनिर्देशः शे-
षं लक्षणं यत्र सादृश्यलक्ष्मीश्चमत्कृतिविशेषजनकतानिर्दिशि षं सादृश्यमिति यावत् धर्म्मधर्म्मिणोरभेदोपचारान्नलक्षणं व्याच-
ष्टे यत्रेति यत्र काव्ये वर्णितं सम्भवमर्थं न च शक्तिलक्षणाभ्यां नेः सहकारेण स्वबोधकत्वसंबंधेन उपमानमधिकगुणं चन्द्रादि उपमे-

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः हंसीव कृष्ण ते कीर्त्तिः स्वर्गंगामवगाहते ५ यथोपमानोपमेययोः सहृदयहृदयाह्ला-
दित्वेन चारुसादृश्यमुभ्दुननयोरुल्लसति व्यगमर्यादां विना स्पष्टं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः ॥ ५

यं वर्ण्यमानं कामिनीवदनादि सहृदयः क्वापि भावना परिपक्वबुद्धिः व्यंगस्य मर्यादामनीतिति यमरूपायपासाध्यं जनेनार्थः अत्र चोपमानोपमेय-
योरिति स्वरूपकथनं न तु लक्षणान्तर्गतं यावर्ण्यमानोपमाभावात् श्यामाश्रयापादकत्वात्तत्र उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात् एतच्चाग्रे
व्यक्तीभविष्यति इत्थं च अलंकारत्वं सति सादृश्यमुपमालंकारलक्षणं बोध्यम् एवमग्रेप्यलंकारत्वविशेषणं बोध्यम् ५ ॥ ५

कु॰न॰टी॰ हंसीमारिश्रुत्वता परित्यार्थसादृश्ये पनिरूपितान्वसंसर्गेणाहं सादेरन्वयः सादृश्यस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गगंगावगाहनाश्रयत्वरूपे साध
३ रणधर्म्मेन तस्य च स्वरूपसंबंधेन कीर्त्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थप्रतिसाक्षात्संबंधेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे ववाधकाभावान्न
शा च हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गङ्गावगाहनाश्रयत्ववती कीर्त्तिरिति बोधः न चैवं स्वर्गङ्गावगाहनमिव शा[?]दृशचेमा[?]प्रि
मग्रंथे धात्वर्थस्य समानधर्म्मत्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं तदाश्रयत्वस्य समानधर्म्मत्वेन स्वमतयात्वस्योविमा[?]ताननेन विरोधाभावात् न या
मति तत्रैव कुतो न सादृश्यान्वयः तिवेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शुनकर्त्रोवोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थि

हंसीचेत्युदाहरणम् ६

तेर्हेत्वनुमान न च निपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारताविशेषणीयेति वाच्यं वठेन पशुपतीभ्या दैवं दाघन्विताभावस्य फूर्मतासंसर्गेण दर्शनेन च ण
पत्तेः परित्तु धात्वर्थोपितामपर्यवशानत्सादृश्यान्वयोनुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनान्वयबुद्धिं प्रति तत्तत्स्यो
पस्थितेः प्रयोजकत्वमात्रं परिकल्प्य वठेन पशुपतीभ्यां दैव दृष्टोन्तरान्वयबोधोनिराकरणीय इति दिक् एवमरविंदमिव सुन्दरं वदनमित्यादा
वरविंदादिनिरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुन्दरपदार्थैकदेशविशेष्यत्वे भवदूता[?]स्वपलिक्षितस्य वामेऽनसुखादौ २ राम॰ ३
न्यं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकतासंसर्गेण सुन्दर ६

र्य्यं वरमित्यत्र वरत्वमित्यन्वयबोधः अरविंदसुंदरमिति समासेऽरविंदपदेनारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्षणं तेनाभेदेन पदार्थैकदेशसौंदर्य्येऽन्वेति एवं चारविं
दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौन्दर्य्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः एकदेशान्वयायोगादरविंदमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदं तु तात्पर्य्यग्रा
हकमित्येके अरविंदमिव वदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमिति बोधः सादृश्यस्य निपातार्थकत्वपाभेदेन नामार्थान्वये बाधकाभावात्
अरविंदमिव भातीत्यत्र भातेस्तात्पर्य्यकत्वेऽरविंदपदस्यारविंदनिरूपितासादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा न स्वाभेदेन मुखादावन्वयः शेषं
तात्पर्य्यग्राहकं एवं चोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारता संसर्गेण धात्वर्थेऽन्वयः अत्रैव सौन्दर्य्यमिति धर्म्मोपादानेन नीपार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य साद
श्यस्यान्वयात्सौन्दर्य्यप्रयोज्याऽरविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयद्रुति बोधः आद्यकल्पे तु अरविंदपदमेव सर्वार्थबोधकमितरत्तात्पर्य्यग्रा
हकमिति ध्येयम् एवं च सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वमते शाब्दबोधरीतिस्तु उपदर्शिता न तस्य समानधर्म्मरूपत्वे तु चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रवृत्तिधर्म्मवन्मु
खमिति बोधः अत्रैवालंकारकमिति समानधर्म्मोपादानेऽस्यार्थस्य धर्म्मस्यालंकारकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः न तस्माहि समुत्पांतु चन्द्रनिष्ठालंकारकत्वव
त्तिश्चालंकारकपदस्य लक्षणा चन्द्रादिपदं तात्पर्य्यग्राहकं चेन्द्रसदृशमित्यत्रापि एकदेशे सादृश्ये वक्राऽन्वयः ससंबंधिकत्वात् सदृशपदं वा चन्द्रसादृश्य
विशिष्टे लाक्षणिकं अत्रैवालंकारकत्वेनेसत्काव्यभेदपदं तात्पर्य्यं तस्य च सादृश्य पदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयः स पाश्चालंकारकत्वाभिन्नचन्द्रवृत्तिधः
र्म्मवदभिन्नं मुखमिति बोधः सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमितरत्तात्पर्य्यग्राहकमित्येवं विधाऽन्वयसरणिः श्लेषपसन्नत्र न त्र शब्दस्यमत्रिति निपुणैरनुसं

कु.नं.टी.
५

एकोपमेयपनांमनंतरमालंकारिकैरित्येकत्वीपं तत्त्वं च विशेषणउपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादयितोपमानोपमेयत्वेवि शेषणः शब्दोपात्तस
मानधर्मकत्वे च सति विशेषणस्वनिरूढशाब्दगम्यत्वं सपरमुपमापरं उपमानलुप्तानामपि लक्षणोपमानप्रतिपत्तेस्तथा रूपपश
त्नीति उपमेयलुप्तापास्मरत्वधर्मनीमार्घवात्मन उपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमिति शब्देन बोधनादुपात्तेति शब्दविशेषणं एवमपि नन्वी
मनेनात्रोपमेयस्य काम्यस्य सदृशं न रूपणविधायांलुप्तोपमानानामुपमानस्य च सादृश्यपदोपात्तत्वाद्विशेषणद्वय इति उपमेयोपमानतावच्छेद

इत्थं च पूर्णोपमा एतच्चने हंसीकीर्तिः स्वर्गगंगावगाढतमिव शशाङ्कश्वेमेने,
घामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामप्युपादानात्

क धर्मेणेणोमर्थ्यः धर्मलुप्तानामप्युपमावाचकेन सामान्यतो धर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषणद्वय इति उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणोपस्थितः वाचकलुप्ता
नामपि न लक्षणोपमानादिशब्देनोपमावगमान्न द्वारणाय विशेषणः स्वनिरूढेति उपमापां च निरूढा इत्यचन्द्रापयासशब्दाइत्यादयर्थश्च
त्कोक्तिसंगृहीतार इवादयः अत्र निपातनरूपस्यैवादेस्तु पसर्गवद्योतकत्वमेव कथ्यमस्य प्राशास्त्रैस्रेशिवोशेत्यानुकूरीष्यन्तरसानिवेमा
रावस्त्वादिपदोत्तरं त्वनी पासिसंगतिः उस्त्रारूढरणाकृपांशमकरणान्वान इणार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणी मत्वयारविशेषणाभ्यामावाच्चयो

यो स्वसदृशो शशौ रौद्रि।तिशार्विशेषणत्वेन ननु नीपादिसंगनमित्तिवैयाकरणामनंनुनारणीपम उपास्यनेगुदीत्मा दोधान्वयी सन्त्रिपापाम्बकर्मी
कृतपावकस्येत्यलंकारानुपपत्तिरूपवधकस्योपसर्गवाचनापामिवे वादिवाचकनापामभावेन दृष्टान्तवैषम्यस्य स्फुटत्वान्न विशेषणवि
शेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतापां विशेष्येण सहैकार्थ्यं भवेद्यत्र विशेषणानां त्वलिंगादेक मायो विशेष्यस्याविशेषणादन्य
नुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि नस्यां लिंगसंख्याविभेदेसुपमानोपमेयपदानां विभक्तिः पुनरैकैव उपमानोपमेययोरित्यनुशास
नस्य सत्वेनोपमानादपरोक्षरत्नीप्रदेः साधुत्वार्थं तयोपपन्नेश्च न स्मादृशावकत्वमिवपुष्यं चैन नत् अस्यथ्यासकलालंकारिकसंवनस्य
इव शाव्र मपीगम्यो नीत्वस्य रत्नजलान्नलिनापन्नेः वृद्धिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चन्द्रादिपदेनैवं दृग्सदृशत्वतरणापां निषिद्धत्वा
न्नेगिकत्वरूपनेपार्थत्वदोषापत्तेश्च अपि च दृष्टापादेर्योनिकत्वनयेच चन्द्रादेरुपमानस्य परार्थैकदेशानपानत्वसाधारणधर्मान्वयानु
पपत्तिः तस्योपमेयपमात्वान्वयार्थाङ्गीकारे त्वीगं वचनभेदस्य षोषत्वात् पपत्तिरिति दिक्। उपमानेम्यादि उपमानत्वं चोपमातिरूपक
त्वेन विवक्षितं न त्वमनदाश्रयत्वेन विवक्षितमत्व चोपमेयत्वं साधारणत्वं धर्मस्य त्वारोपितकत्वोपचारिकं विंबप्रतिबिंबमात्रं च ह्लनं श्लेष
कृतं च लक्षप्रति वस्तुभावेन समासभेदाश्रयणेन वाद्यनेवकथाविनक्तिमिमांसापांप्रपंचितम नत्रस्वर्गकूत्वणाहननस्यन यानत्वमौपचारिकं
तस्यकीन्नै स्वारस्यिकत्वाभावात् उपादानादि निवाचकस्योपादानेनिर्देशान्तरेषां त्वनुशब्देन प्रतिपादनेन नदितिचिंतनीयं ० ॥ ७॥

 साधारणप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणान्तरमाह यथा वा चेति गुणदोषाविति गुणदोषाववर्ण्यस्य गृह्णन् जानन्नपि बुधः पण्डितः पूर्वप्र
 वेनिर्दिष्टं गुणं शिरसा श्लाघते श्रां लेलिहानेन शिरसा अभिनन्दयति परं परतो निर्दिष्टं दोषं कण्ठे नियच्छति निरुणद्धि वाचा कण्ठान्न बहिर्नोद्घा
टयतीत्यर्थः कश्च दृष्टान्त इत्युक्ते चन्द्रं गरलं च गृह्णन्नुपाददान ईश्वरो हर इव सोपि हि पूर्वं चन्द्रं शिरसा श्लाघते एतन्नः पूर्वकं धारयति परं च गरलं कण्ठे
नियच्छति स्थापयतीति क्ष्वेडस्तु गरलं विषमित्यमरः शङ्कतेऽत्र यद्यपीति साधारणत्वेनाभिमतो धर्मो गृह्णन् शिरसा श्लाघते पूर्वमित्या

यथा वा गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति अत्र यद्यपि उपमानोपमेययोर्नैकः साध
रणो धर्मः उपमाने ईश्वरे चन्द्रगरलयोर्ग्रहणं उपादानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य चन्द्रस्य शिरसा श्लाघनं पर वहनं उत्तरस्य गरलस्य कण्ठे नि
यमनं उपमेये बुधे गुणदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्लाघनं शिरःकम्पनाभिनन्दनं उत्तरस्य दोषस्य कण्ठे
दिनोक्तो यद्यपि नैकोऽत्र साधारण इति योजना गृह्णन्निमादिनोक्तः एकोपि धर्मः साधारणो नियमनं कण्ठादुपरि वाचानुद्घाटनमिति भेदात्
नेति वा यथाश्रुते साधारणस्य साधारणत्वाभावो नैरसंगतत्वापत्तेः साधारणाभावे हेतुः उपमान इत्यारभ्य इति भेदादित्यन्तेनोक्तः समाध
नेन तथापीति वस्तुगत्या साधारण्याभावेपीत्यर्थः ॥

वक्त्रगरलयोरिमादि पद्यानुक्रमं च वक्त्रगुणगरलदोषयोश्चेत्यर्थः । बिंबप्रतिबिंबभावेन प्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्म्मयोः भिन्नशब्दोपादान
त्वरूपेणाभेदात् अभेदाध्यवसायात् एतच्च साधारणधर्मत्वेनाग्रे जननात्र विनम् ज्ञानादिसादिनाशिरसा वाहनाभिनंदनयोः कंठस्यापनन दहिरनुद्वा
रनयोश्च संग्रहः गलहृत् निमाक्षिताच शिरसा श्लाघनेत्यत्र नि पद्धतीत्यनयोस्संग्रहः अभेदाध्यवसायादिति अभेदस्याध्यवसायाद्रूपेण निश्चयादित्यर्थे
साधारणधर्म्मत्वेनेति साधारणधर्म्मत्वाभिमानविषयत्वेनेत्यर्थः एवं स्मात्प्रवीणाहरणात इति विशेषश्चान्वयः न चैवं साधर्म्यप्रतिपत्तुमपारयतेपि
वस्तुतस्तु स्वभावात् कथमुपमालक्षणासमन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणान्वयि

चंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदादुपादानादीनां गलहृत् निमाघेक शब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारणध
र्मत्वेनेति एवं स्मादिशेषः ॥ वस्तुतोभिन्नयोरभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्म्मयोः परस्परसादृश्याभिन्नयोः एष्वगुपादानं बिंबप्रति
त्वमभिप्रायादिति ॥ लोके बिंबप्रतिबिंबभावव्यपदेशस्य गगनजलाशयादिगतचन्द्रादिविषयत्वमाप्र बिंबभावइत्यालंकारिकसमयः
सिद्धेः कथमत्रानेन व्यपदेश इत्याशंकायामाह अभिन्नयोस्त्वध्यवसितयोः एष्वगिति मित्रशब्देनेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभाव इति बिंब
प्रतिबिंबभावपदवाच्य इत्यर्थः पूर्णायामुपमानादिसमग्रनानियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायां लुप्तोपमायां सर्वत्रोपनियमाशंकानि

कु॰नं॰टी॰ वर्तीन्यादिना चकारो वाशब्दार्थे तदेतेन चलोपे द्व्यमध्याहार्यं एवं चेतरेतरयोगाविवक्षायां वर्ण्यस्योपमानस्य धर्मस्योपमावाचकस्य लोपे त्रयं जनमात्र
६ पादाने लुप्तोपमा सा च एकद्वित्र्यनुपादानैः षड्धा भिन्नेति सर्वोपरामाउक्तं भवति तद्विदिमानि दिक्स्थुदाहरणानि स्पर्धेतौ प्याचेष्टेउपमेयादिना
6 मिति वस्तुनो लाभ्ववामर्शाभिन्नत्वं लक्षणबोधम् लक्षणावाक्यगतं क्रमसमुपेक्ष्योदाहरणक्रमात् शारेणविभागं दर्शयति पश्चिमादि
वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्ना लुप्तोपमा षड्धा ६ तद्विदो रीउ तुल्यास्याक पूर्णं नीरशोभ
म कांन्तास्मरवधूपत्नी दृष्टा नन्दीरहोमया ७ पल्लवा मे लतेनंत्र लाभो मे पश्व न दृष्टः तद्देन्तकाक तालीयम विनर्द्विनसंभ
वः ८ उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां च प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेयुच्यते सा चाष्टधा यथा वाच
कलुप्ता धर्मलुप्ता धर्मवाचकलुप्ता वाचकोपमेयलुप्ता उपमानलुप्ता वाचकोपमानलुप्ता धर्मोपमानलुप्ता धर्मोपमानवा
चकलुप्ता चेति तत्रोपमानलोपरहिताश्चत्वारो भेदास्तद्विदो रीत्यादि श्लोके दर्शिताः तदंतो भेदः उक्ताश्लोकेन दर्शिता
तद्विदोरीरत्र वाचकलोपः तद्विदिवगौरीस्त्वर्थे यउपमानीतिसामान्यवचनैरिति समासविधायकशास्त्रं तन्नः रउ तुल्यास्येत्र धर्म
लोपस्तद्येधिकः नशास्त्रेण तः कांमार उतुल्यास्येभ्यपि वक्तुं शक्यन्वान् वाचकलुप्तेति वाचकत्वं चावानुपूर्वीविशेषवतपोपमापोषे
निरूढत्वं तत्र शास्त्रानिरूढलक्षणावानत्राघमिवारे दिंनीयं तुस्फ हृस्वदारेरिति निमत्वात्तद्विदोरीत्यादौ वाचकलोपः समासानुशासनेन राम॰
निरूढलक्षणावगमे पिअन्यानुपूर्वीविशेषवत्तयाशब्दविशेषस्यानवबोधनात् शास्त्रकृतंत्नितिशास्त्रप्रयुक्तस्यपर्यः ॥ ६ ६

कर्पूरं नीतमत्रेति अत्र सर्वप्राणिपरिरक्षेभ्यः क्षिप्रावकत्वमनेन विहितः क्षिपत्तु प्रोऽपि समर्पमाणो धर्म्ममात्ररूपं आचारं बोधयति कर्पूरपदं चलत्वात्
पाकर्पूरसारस्यपनयस्य वाग्निरिक्तत्वेऽपर्वविप्रयोजकत्वं तां संसर्गेणाचारेत्व यो धर्म्मरूपत्वेनाभेदेन वस्तुतस्तु क्षिवतो यापतिसंधानेऽपि तथा बोधात् कर्पूर
रिशब्दा एव कर्पूरादिसारस्यपयोजकाभिन्नं वाचारं त्वन्द्वपंतीति पुनः मन्तु वाचकस्यैवादरनुपादाना त्त्वो पोपयुक्तः साधारणधर्म्मस्य त्वाचाररूप
पस्य क्षिवुपालनतयाकर्पूरलोपस्तत्राह कर्पूरखदानं दानमकाचारार्थस्य क्षिपरति कर्पूरस्यैवेनीवार्येवनिः यानं दानमकत्वं नकृतासंबंधेन वस्तुगत्या

कर्पूरं नीत्यत्र धर्मवाचकलोपः कर्पूरमिवाचरंतीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरखदानं दानमकाधारार्थस्य क्षिपश्च शब्देन सह लोपात् अत्र धर्म्म
लोपरोधिकः नयनयो दानं दानमकत्वे न पाकर्पूरं नीतिनिरुपादानस्यापि संभवात् २० १० ॥

आनत्यस्वरूपयो आचारस्तद्बोधकस्यैव मर्थः ननु क्षिद्व्योपादानापनेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वपन्तो कथं धर्म्मलोपः संगम
नीयइति चेत् अत्र ब्रूमः एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य क्षिपोलोपात् तत्त्वोपदेशः अत एवात्र समानार्थकत्वमवनोपात् तस्मात्तु
प्रत्याहितमाहुः तथा तु धर्म्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेऽप्यानन्तर्यादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्म्मलोपोयुक्त एव अन्यथाऽन्यत्रनुस्यास्मै
स्यादेर्धर्मत्वप्रोपादाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवं कत्नारावपि धर्म्मलुप्तासादि त्रिवाच्यरक्षापत्तेरित्याहुः ॥ ॥

कु॰टी॰ स्मरवधूपदंनीत्यवेति ननूपमानादाचारइति कर्मण्युपमानादाचारे क्यचो विधानात् स्मरवधूं रतिमिवाचरंतीत्यवगमे व्याख्यानमन्यथैवेति कथं निर्ग
७ पत्तत्राह विशेषणेति रम्यानुरूपावरणात्मकांतिकरणात्कन्त्वरूपविशेषणसामर्थ्याद्दिम्यर्थः कान्त्येः स्वरसतः स्वीपत्वागमादिति भावः नचात्म
7 नउपमेयस्यतन्वीपदेनोपादानान्नकथं त्वोपरमिगाद्यमनतस्माद्धितीयांननपाकर्मभूतोपमेयान्तसमर्पकत्वात् न आत्मनमिमध्याहृत्यैवतदोषा

कान्तास्मरवधूपत्नीत्यत्रवाचकोपमेयत्नोपः अत्र कान्त्येति विशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंकामवधूमिवाचरन्तीत्यस्यार्थस्यागम्यमा
नतयास्वात्मनउपमेयस्यसहोपमानवाचकेनानुपादानात्सन्वेछिवः स्वात्मानंस्मरवधूपंनीत्युपमेयोपादानसापेक्षंभवात्का
कनालीपमिमत्रकाकनालशद्वेवृत्तिविषयेकाकनालसमवेनक्रियावर्तिनी

न् अत्रस्मरवधूपदेनस्मरवधूसादृश्यपंलन्स्यतेनस्यचप्रयोनकत्वसंसर्गेरगाभेदेनवाचारेत्वपःनयावस्मरवधूसादृश्याभिन्नात्मकर्मको
पंअवारस्तदाअपस्तन्वीतिवोधः काकतालीयेति वृत्तिविषये समासविषयेज्ञापकादिति इवार्थेसमासाभावेनद्विषयादिम्पतेनेवार्थ राम॰
विषयसमासानुवादेनुपपन्नस्तनज्ञापकत्वमर्थः उभयत्र काकागमनतालपतनयोःउपमेयमिमननंनंकमेणेतिशेषः ॥॥ ॥ ॥ ७

तेनेति काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थे समासेनेमर्थः काकतालसमागमेति अयं भावः काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वेन उ
पमेययोः स्त्रीपगमननन्यवस्थानयोः एवमनुपानत्वेनोपमेयतयापोगात् काकतालसमागम एवोपमानं इत्थं च काकतालसमागमसदृशं काक
तालपदार्थं प्रसव्यवाभेदेन स्त्रीपतन्वीसमागमरूपवस्तूपमेयेत्वपद इति १ प्रन इतिनादृशासमासोत्तरमिमर्थइतिन दृष्टंइति काकतालपदलन्ति
तस्य काककृतनालफलोपभोगसदृशस्याभेदेन तन्वीरजिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादितिभाव अत्र पतनरलितं मिति रहो दर्शनं चुम्बिन हरूपे
ति च विंवप्रतिविंवभावापन्न धर्मस्वरूपवद्ध्यनं तन्मेवमन्वपाकार इति वोध्यम् नच सहदुःखत्वादिनाभ्यां काकतालपदाभ्यां कर्ष्यमुपमानद्वयं गम
तेन काकागमननमिव तालपतनमिव काकतालमिव इवार्थे समासाच्च न द्विपदादिनिता प कान्समासः उभयत्रोपमेयस्य सद्धाविरमनं नत्वे
वरहसितन्वागमवस्थानं वनेन स्वस्यनन्वागश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति ११ ननु काकतालमिव काकतालीयमिति
तीयस्मिन्निवार्थे समासाश्चन द्विपदादिनिसत्रे गौण प्रति क्रमाविमधिकारस्थेन छप्रत्ययः तथा च पतनरलितं नाल फलप ध्याकाकेनोपभु
क्तमेवं रहो दर्शनं तन्त्रुम्बिन हरपान्वीसेनोपभुक्ते मिनि दृष्टं ननु वकाकागमननालपतनसमागमरूपस्य काकसतनाल फलोपभोगरूप
स्यवोधमानस्यानुपादानात् कथमुपार्थोपमा मायुपमानलोपः समासार्थोपमापावाचकोपमानलोपः सर्वोप्यपंलोपः छप्रत्ययविधायकशास्त्रे
इतिवाच्यम् अनुभवानुसार्थ्यनुशासनेन प्रत्यन्ति वैचित्र्यस्य स्फुरणमिति पलिरिति एवं उक्तरूपत्वान्मघंद्याख्याय ननु अवितर्कितसंभवमितिसाधरणा ॥
तत्रोपमानत्तु प्रादी श्वनुरोपिमेत्यन्तदर्शीपितुमाहनन स्वेति काकागमननालपतनरूपोपसमागमःनदूपस्येमर्थइत्थं च काकागमनमिव नालपतन
मिवेतिमहाभाष्यगतविग्रहवाक्यनिरोधशंकापरिहारपोक्त समागमस्यनादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तप्रत्यानस्योक्तार्थस्वपर्यवसानानन्तविशिष्टोप

कु०टी धर्मस्यानुपादानादुपितनं तस्याने श्राभवत्किं ब्रवीमि तेइति पारइतिभावः २२ इति श्रीकुवलयानंदटीकायामुपमाप्रकरणं समाप्तम् पद्यमुपमानिरू
८ पणानंतरं तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्योपमेयोपमेव प्रथमं निरूपयितुमुचितानंतरारोपितसादृश्यनिबंधनो नत्वयमन्यापितं द्वितीयस
४ द्दशायवच्छेदफलकनयान्योपमसदृशाव्यवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमं निरूपयति उपमानोपमेयत्वमिति
उपमानत्वउपमेयत्वं चेत्यर्थः द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् विवक्षितमिति शेषः एव चैकस्यैव वस्तुनो य उपमानत्वं उपमेयत्वं विवक्षितं तेन तदनन्वयः
असंभवशंकानिरासाय मध्ये उदाहरणोक्तिः नन्वञ्जलं तरागासभक्तितिरिव मनिर्मितिरिव चेष्टमाप्तिरसनोपमायामतिव्याप्तिः नत्र मध्यमारे एकस्यैव व
धर्मस्यानुपादानेप्यन्यपार्थ्योपमायां धर्म्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां धर्म्मोपमानवाचकलोपः इति सत्त्वम् उदाहरणं वधानत्वम् एतेषामुदा
हरणानि तराशिराविस्तरभयान्नलिख्यंते २२ उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः एकस्यैव वस्तुनः उ
क्तं उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अप्येकस्य वस्तुनोपरेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं वेति विवक्षितम् उपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः १॥
म् एकपरस्यावृत्तिकल्पनात इत्यं च रसनोपमायामप्यारेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं भणितामादिनिरूपितं तूपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमा
नोपमेयत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्युक्तं पूर्वेन तरगरवमिव जलं जलमिव खमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य एकजलनि
रूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेत् मैवम् एकस्यैवेति विरोधद्योतकैवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वयो रम०
र्लाभेन तत्राप्यतिप्रसंगाभावात् अस्ति हि इंदुरिंदुरिवेत्यनन्वये उपमानत्वं च स्वाश्रयेंदुनिरूपितं तनुरशनोपमायां उपमेयोपमायां वेति संक्षेपः १ ८

अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह वर्ण्यमानमपीति नन्वेतीति न संबध्यत इत्यर्थः साधर्म्यस्य भेदव्याप्तत्वादिति भावः । नन्वेवं समस्तसंबद्धप्रलापतापत्तिरित्यत
आह अनन्वयिनोपीति बाधितस्यापीत्यर्थः अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानं व्याहारो येन तत्पदत्वपा प्रतिपादनम् सदृशान्तरव्यवच्छेदेन सदृशान्तरव्याव
त्तिबोधद्वारेण एतदेव विशदयति इन्दुरित्यादिना इत्थं च सदृशान्तरव्यावृत्तिरूपद्वारानुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्त्वाद्व्याहारतोरुद्वेदनार्थ

वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वेन साधर्म्ये नान्वेतीति अनन्वयिनोऽप्यर्थस्याभिधानं सदृशान्तरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनाय इन्दु
रिन्दुरिव श्रीमानित्यत्र श्रीमत्त्वेन चन्द्रस्यनान्यः सदृशोऽस्तीति सदृशान्तरव्यवच्छेदोऽभिमतः तत्र च स्वेनापि सादृश्यासंभवादनुप
मत्वे पर्यवसानं यथा वा गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव पूर्वोदाहरणे श्रीमत्त्वस्य ध
र्मस्योपादानमस्ति इह तु गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्योपादानं नास्तीति विशेषः २ ॥ २ ॥

चारुत्वतद्वारमात्रतया सादृश्यप्रतिपादनेपि नासंबद्धप्रलापतापत्तिरिति भावः उदाहरणान्तरमाह यथा चेति गगनाकारं गगनसदृशं रवेत्य
तः आकृत्युद्भमित्यध्याहार्यम् उदाहरणान्तरप्रदर्शने बीजमाह पूर्वोदाहरणेति वैपुल्यादेरित्यादिपदानामभीप्सितार्थग्रहणाय संग्रहः २ इत्य

कु॰टि॰ अथोपमेयोपमां लक्षयति पर्यायेणेति अयौगपद्येनेत्यर्थः वाक्यभेदेनेति यावत् तेन उपमानोपमेयत्वं विवक्षितमिति शेषोत्रापि बोध्यः उपमेयोपमेति
९ लक्ष्यनिर्देशः उपमेयेनोपमेति व्युत्पत्तेः धर्मोर्थ इवेत्युदाहरणम् अर्थो धनं पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः अत्र च धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेनोपमान
त्वउपमेयत्वं च वर्णितं तेनाद्यवाक्यार्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं द्वितीयेन तु तद्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसम
न्वयः उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेति यावत् द्वयोरित्युक्तम् एवमपि समानधर्म शरीरिमा पुरहोऽयम् एतावतार्थस्तु भपविश्वात्तसादृश्यापा

पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमानोपमा मता
धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि

मुपमायामतिव्याप्तिरत्र च द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्यावयवत्वरूपोपमेयत्वस्यैवानभ्यनुज्ञयोगित्वरूपत्वस्योपमानत्वस्याप्यर्थतः प्रतीतेरनुप
र्यायेणेत्युक्तम् न तु भासितानि रिवमतिमतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिः कीर्तिरिव मतिरित्यनेन निरशनोपमायामतिव्याप्तिः न त्र द्वयोर्मिथ उपयोगाभावात् भे
देनोपमानोपमेयत्ववर्णनाभावेन न द्वयोरित्यनेन परस्परमुपमानोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा पर्यायपदेनैव तदवधारणेन द्वैप राम ६
र्थापत्तेरिति संक्षेपः २॥